

Konsep Keindahan dalam Kesusasteraan Melayu Tradisional

Abdul Halim Ali

Abstrak

Makalah ini bertujuan membincangkan konsep keindahan dalam kesusasteraan Melayu tradisional berasaskan gagasan estetika yang dikemukakan oleh Muhammad Haji Salleh dan idea estetika oleh I.V. Braginsky. Analisis ini adalah sebuah analisis kepustakaan dan perbincangan dibuat secara deskriptif berdasarkan dua teks utama iaitu *Puitika Sastera Melayu* (2000) karya Muhammad Haji Salleh dan buku *Erti keindahan dan Keindahan Erti* (1994) oleh Braginsky. Hasil analisis menunjukkan terdapat tiga perbezaan ketara dalam mengkonsepsikan keindahan dalam kesusasteraan Melayu tradisional oleh dua tokoh ini iaitu sumber keindahan, dasar keindahan dan cara mengkonsepsi keindahan. Perbezaan ini berpunca daripada perbezaan pendekatan. Braginsky bersandar kepada idea struktural Yury Tynyanov lebih mementingkan aspek deksripsi tekstual yang dihubungkan dengan sokongan sumber Islam, manakala Muhammad Haji Salleh juga bersandar deskripsi tekstual tetapi tidak bersandarkan kepada sokongan sumber agama Islam. Analisis juga menunjukkan dua buah gagasan idea ini menjadi asas akademik untuk memahami makna keindahan dalam kesusasteraan Melayu dengan dua perspektif yang berbeza.

Kata Kunci: Puitika Melayu, indah, keindahan, estetik, Kesusasteraan Melayu tradisional,

Abstract

The article aims to discuss the concept of beauty in traditional Malay literature based on the viewpoints of the two scholars are

proposed by Muhammad Haji Salleh and I.V.Braginsky. This is a descriptive analysis which based on the texts of Puitika Sastra Melayu (2000) by Muhammad Haji Salleh and Erti keindahan dan keindahan erti (1994) by Braginsky. The result showed that there are three main apparent differences in the conception of beauty in Malay traditional literature. The three basic differences are the source of beauty, the foundation of beauty and how beauty is conceptualized. The differences occurred because of the different on methodology. Braginsky stood on the ideas of Yury Tynyanov emphasize more on the textual description and relate to the Islamic recourses, meanwhile Muhammad Haji Salleh also emphasize on textual description but has not relate to the Islamic recourses. This analysis also showed that these two conceptual ideas become an academic base in order to understand the meaning of beautiful in the Malay literature through the different perspectives.

Keywords: *Puitika Melayu, beauty, Tradisional Malay Literature*

Pengenalan

Keindahan merupakan sebahagian daripada inti pemikiran penulis Melayu sejak sekian lama. Citra keindahan ini telah dibuktikan wujud dalam karya-karya kesusasteraan Melayu tradisional menerusi kajian-kajian ilmiah dan pengucapan pelbagai bentuk dalam majlis. Para pengkaji seperti Syed Muhammad Naquib al-Attas, I.V.Braginsky dan Muhammad Haji Salleh merupakan antara sarjana yang gigih menganalisis pelbagai genre kesusasteraan era tradisional, dan mereka telah menemukan beberapa konsep yang merumuskan teori keindahan dalam kesusasteraan Melayu tradisional. Keindahan ini, walaupun tidak diperikan dalam sebuah risalah yang canggih, tetap wujud dalam contoh-contoh mentah atau halus dalam seluruh karya berbahasa Melayu (Muhammad Haji Salleh, 2000:234). Konsep keindahan yang ditemui oleh Braginsky termuat dalam bukunya yang berjudul *Erti Keindahan dan Keindahan Erti Dalam Kesusasteraan Melayu Klasik* (1994), manakala Muhammad Haji Salleh merakamkan hasil kajiannya dalam bukunya yang berjudul *Puitika Sastra Melayu* (2000). Daripada dua hasil kajian inilah konsep keindahan dalam kesusasteraan Melayu tradisional ditemui.

Dalam tradisi sastra Melayu, makna kesusasteraan itu sendiri mencerminkan sifat indah yang ada pada karyanya. Awalan su yang

terangkum dalam perkataan kesusasteraan itu bererti baik dan indah, sehingga dapat dibandingkan dengan *belles letter* (A.Teeuw:1995:3). Kata sastra yang berasal daripada Sanskrit bermaksud sarana atau alat yang membawa pengajaran, sedangkan awalan su membawa makna indah, maka kata susastra dengan sendiri mendokong suatu makna bahawa susastera yang difahami dalam bahasa Jawa dan Melayu itu ialah sarana yang membawa pengajaran dengan cara yang indah. A.Teeuw (1995) juga memetik pandangan Gonda dan Zoetmulder yang menyatakan bahawa, perkataan susastera tidak terdapat dalam bahasa Jawa Kuno dan Sanskrit, maka ia sudah pasti asal daripada kata Jawa atau Melayu.

Daripada makna kata susastra itu dapat dibayangkan citra bangsa Melayu tradisional yang menyukai keindahan dalam seni sastera. Keindahan merupakan unsur terpenting sesebuah karya kesusasteraan, malah menjadi pengukurnya (Muhammad Haji Salleh, 2000:235). Kenyataan Muhammad sejajar dengan pandangan Braginsky (1994:46), yang menyebutkan, salah satu keunggulan karya sastera yang dianggap terpenting ialah keindahan, yang tercermin baik dalam sistem imej mahupun dalam susunan kata. Dalam tradisi kesusasteraan Melayu tradisional, daerah keindahan sangatlah luas, ia tidak terbatas hanya kepada kecantikan bunyi bahasa, tetapi juga meluas kepada susunan watak dan ceritanya (Muhammad Haji Salleh,2000:237). Sebaliknya Braginsky berpendapat, segala keindahan dalam kesusasteraan Melayu sama seperti mana kesusasteraan Islam berpunca daripada kudrat Allah (Braginsky,1994:46). Menurut Braginsky lagi, disebabkan Kudrat-Nya, keindahan-Nya yang mutlak tampil dalam keindahan pelbagai benda, termasuklah keindahan dalam karya kesusasteraan.

Dalam tradisi kesusasteraan Melayu tradisional, aspek keindahan hadir dan membawa makna didaktik, pengajaran daripada ciptaan yang bersifat keagamaan dan sekular (Braginsky,1994:47). Namun, konsep didaktisme berbeza dengan keindahan luaran, sebaliknya didaktisme itu larut dalam keindahan dalaman yang mengunjurkan hal-hal yang berfaedah, yang baik-baik, bermoral dan beretika. Braginsky membahagikan keindahan karya kesusasteraan Melayu tradisional kepada tiga sfera, iaitu sfera keindahan luaran, sfera keindahan dalaman dan sfera fungsional. Antara dua sfera itu, sfera keindahan dalaman menduduki tempat kedua tinggi, manakala sfera fungsional adalah yang tertinggi.

Sebagai asas yang mengungguli karya sastera, keindahan sebenarnya memiliki daya tarikan yang mendorong pembaca suka

kepadanya. Keindahan ini menurut Muhammad Haji Salleh bersifat positif dan baik untuk pengarang dan khalayak, dan membantu manusia lebih nyaman dan lebih manusiawi (Muhammad Haji Salleh, 2000:234-5). Khalayak pembaca yang berhadapan dengan karya merupakan manusia yang menggemari keindahan. Keindahan menarik minat dan keinginan pembaca kepada sesebuah karya. Naluri ini menurut Mohd Affandi Hassan (1996:30), merupakan sifat semula jadi manusia sesuai dengan bentuk kejadiannya yang sempurna dan terbaik susunannya. Keindahan dalam apa bentuk dan sifat dicintai oleh manusia tidak sekadar untuk memenuhi keinginannya yang menginginkan sesuatu yang indah, tetapi keindahan itu sebenarnya menjadi pendorong yang memandu gerak geri dan ilham manusia untuk bertingkah laku dengan tingkah laku yang baik-baik dan mulia. Selain Muhammad Naguib, Braginsky dan Muhammad Haji Salleh, terdapat juga kajian-kajian yang dilakukan oleh sarjana lain seperti Mohd Affandi Hassan, Mohd Kamal Hassan, A. Wahab Ali, Hamidah Abdul Hamid, Shafie Abu Bakar, Sohaimi Abdul Aziz, Ahmad Kamal Abdullah (kemudiannya disebut Kemala), S. Othman Kelantan dan Lutfi Abbas.

Hasil kajian yang dilakukan oleh Muhammad Naqib al-Attas (1971), Braginsky (1979, 1993, 1994, 2000) dan Muhammad Haji Salleh (1989, 2000) membuktikan, bahawa keindahan merupakan aspek yang paling penting mengungguli karya kesusasteraan Melayu tradisional. Keunggulan nilai keindahan ini berakar pada keindahan hakiki yang terjelma menerusi nilai keagamaan yang diperikan dengan gaya bahasa, teknik dan deskripsi dalam ciptaan sesebuah karya kesusasteraan.

Persoalannya, adakah unsur keindahan yang dianggap sebagai teras kesusasteraan Melayu tradisional masih terus wujud dalam kesusasteraan Melayu moden? Berasaskan definisi susastra yang memmanifestasi makna keindahan dalam karya sastra, kelihatan cakupan deria indah tidak terbatas hanya kepada teks sastra tradisional, tetapi juga melibatkan teks-teks kesusasteraan moden. Analisis ini bertolak daripada tanggapan awal (Braginsky dan Muhammad Haji Salleh) yang berpendapat bahawa, keindahan menjadi teras pengungkapan pengarang Melayu yang kaya dengan keindahan budi bahasa dan pekerti.

Objektif

Makalah ini bertujuan untuk menerangkan secara konseptual makna keindahan dalam kesusasteraan Melayu tradisional berasaskan teori estetika yang dikemukakan oleh Braginsky dan *teori Puitika Sastera Melayu* yang dikemukakan Muhammad Haji Salleh.

Metodologi

Analisis ini adalah sebuah analisis kepustakaan dengan kaedah penghuraian secara deskriptif berdasarkan kepada dua buah teks sebagai rujukan utama iaitu buku *Erti Keindahan dan Keindahan Erti* (1994) karya I.V. Braginsky dan buku teori *Puitika Sastera Melayu* (2000) karya Muhammad Haji Salleh. Kedua-dua buah buku ini diterbitkan oleh Dewan Bahasa dan Pustaka Kuala Lumpur. Dua buah buku ini juga merupakan hasil kajian ilmiah yang mengemukakan kerangka konsep memahami makna keindahan dalam kesusasteraan Melayu.

Konsep Keindahan daripada Perspektif Barat dan Islam

Konsep keindahan Barat yang dibicarakan dalam disiplin estetika moden Barat hanya mementingkan konsep keindahan berasaskan kualiti estetik. Kualiti estetik yang dimaksudkan ialah kualiti yang dialami oleh pembaca/penonton ataupun disebut kualiti subjektif (Sohaimi Abdul Aziz, 1998:27). Kefahaman terhadap konsep keindahan dalam era estetika moden berbeza dengan kefahaman terhadap konsep tersebut pada peringkat awal. Perkembangan baharu dalam abad ke-18 juga menyaksikan perubahan dalam tanggapan ahli teori estetik dan bidang tumpuannya. Menurut McCormick (dlm. Sohaimi Abdul Aziz, 1998) tumpuan penilaian estetik beralih daripada objek kepada subjek dengan penjurusan yang lebih spesifik aspek sikap estetik, kesedaran estetik, ketidakpentingan, persepsi estetik dan kesedaran estetik. Dari perspektif ini, teori keindahan dan teori estetik tidak lagi sama, sebaliknya mendokong kefahaman dan ruang tumpuan penilaian yang berbeza, meskipun kedua-duanya masih terikat dengan bidang falsafah. Al-Ghazali menyifatkan keindahan yang tidak ada

hubungannya dengan Tuhan adalah fenomena imaginasi yang tidak benar. Pernyataan al-Ghazali ini bertepatan dengan maksud hadis Rasulullah;

'sesungguhnya Allah tidak melihat kepada rupa paras, sebaliknya melihat kepada hati dan budi pekertimu'

Dengan peralihan kasus penilaian keindahan daripada objek kepada subjek, menjelaskan penolakan ahli teori estetik moden terhadap peranan objek sebagai sumber keindahan. Tanggapan ini berbeza dengan pandangan al-Ghazali yang percaya bahawa setiap objek atau fenomena mempunyai ciri-ciri keindahannya yang tersendiri (Hamidah Abdul Hamid, 1995:29). Malah, al-Ghazali menghubungkan keindahan objek ini dengan kualiti dalaman manusia yang mencipta objek-objek tersebut. Alam semula jadi juga merupakan objek yang memiliki nilai keindahan. Dalam konteks agama Islam, keindahan alam semula jadi adalah suatu refleksi keindahan Allah yang menciptanya. Jelasnya, keindahan, baik yang hadir pada objek atau dipersepsi oleh subjek tidak dapat dipisahkan hubungannya dengan Tuhan. Hubungan inilah menjadikan asas kepada konsep keindahan yang bermakna. Dengan perkataan lain, nilai keindahan tidak lagi bermakna apabila terpisah atau terputusnya hubungan nilai keindahan tersebut dengan nilai-nilai keagamaan.

Konsep keindahan dalam tradisi kesusasteraan Melayu menerima kepercayaan bahawa objek seni termasuk karya kesusasteraan adalah sumber yang memancarkan nilai keindahan. Terdapat beberapa kasus yang menjadi medan terpancarnya keindahan di dalam karya kesusasteraan seperti gaya bahasa, perutusan dan teknik. Keindahan tersurat dapat dianalisis pada gaya bahasa dan teknik, manakala keindahan tersirat dapat dianalisis pada perutusan yang disampaikan. Konsep keindahan tersurat dan tersirat ini sejajar dengan tanggapan al-Ghazali yang menyatakan, bahawa keindahan alam syahadah (tersurat) dapat dipersepsikan oleh pancaindera yang lima. Keindahan ini dapat dialami oleh sesiapa sahaja, malah sesiapa yang tidak mempercayai wujudnya Tuhan juga boleh mengalami perasaan dan pengalaman ini. Manakala keindahan dalaman hanya dapat dipersepsikan oleh mata hati manusia sahaja (Hamidah Abdul Hamid, 1995:28).

Keindahan dalaman yang dimaksudkan oleh al-Ghazali ialah keindahan yang tersirat, yang wujud dalam bentuk abstrak. Keindahan ini memerlukan kaedah pengapresiasian yang dapat menembusi ruang trasendental dengan menghubungkan maklumat dalam bentuk nyata

dengan maklumat dalam bentuk abstrak. Islam memberi keutamaan yang lebih kepada aspek keindahan yang tersirat berbanding keindahan yang tersurat. Rupa paras, warna kulit dan kekayaan bukannya indeks yang menentukan tahap keindahan pada diri seseorang, sebaliknya, nilai-nilai peribadi dan akhlak menjadi indeks yang lebih diutamakan. Dari sudut ini, konsep keindahan daripada perspektif Islam juga membawa maksud kebaikan dan keelokan. Keindahan, kebaikan dan keelokan seumpama ini dijelaskan oleh al-Ghazali sebagai bersumberkan kepada sifat Tuhan dan keindahan atau kebaikan dalaman itu tadi akan memimpin para seniman kepada kasih dan sayangnya kepada Tuhan (Hamidah Abdul Hamid, 1995:30). Keindahan atau kebaikan dalaman ini dianggap oleh al-Ghazali sebagai keindahan yang sebenar. Demikian sabda Rasulullah dalam sebuah hadisnya yang bermaksud;

Kebaikan itu ialah elok budi pekerti. Dan dosa itu ialah apa yang tergetar dalam diri engkau dan engkau benci bahawa dilihat oleh manusia kepadanya`

(Riwayat Al-Nawawi, dlm Hadis 40, 1992:304)

Imam al-Nawawi dalam syarahnya menghubungkan kebaikan dengan kebajikan. Kebajikan ini tergambar dan terlaksana dalam dua hubungan iaitu hubungan manusia sesama manusia dan hubungan manusia dengan Allah. Dalam konteks hubungan manusia dengan Allah, kebajikan secara khususnya berkait dengan makna melaksanakan segala amal taat sama ada dari sudut zahir mahupun batin sesuai dengan ajaran Islam. Kedua-dua jenis kebajikan ini menurut al-Nawawi merupakan kebaikan dan keelokan menurut Rasulullah ialah keelokan budi pekerti.

Keelokan budi pekerti bermaksud mengerjakan sesuatu yang ditentukan atau disukai, atau yang sesuai dengan ibadat dan fikiran, tetapi tidak bertentangan dengan petunjuk agama (Mustafa `Abdul Rahman, 1992:306). Penjelasan ini menunjukkan, Islam lebih mementingkan keindahan yang tersirat, tetapi tidak menolak keindahan yang tersurat selagi ia tidak bertentangan dengan ajaran agama. Berbeza dengan pandangan Aquinas yang membezakan kebaikan dengan keindahan. Menurut Aquinas, kebaikan berhubung dengan kehendak (*desire*) dan deria untuk menjejaki nilai ini ialah cita rasa seni (*taste*) dan bau (*smell*), manakala keindahan dikaitkan dengan sesuatu yang menggembirakan (Sohaimi Abdul Aziz, 1998:29). Pandangan Aquinas ini menjadi asas estetika moden yang memisahkan bukan sahaja nilai keindahan dengan kebaikan, tetapi juga dengan nilai yang lain.

Teori Estetik Kesusasteraan Melayu

Bagi tujuan perbincangan, makalah ini memperincikan idea-idea penting teori yang dikemukakan oleh Muhammad Haji Salleh dan I.V.Braginsky yang mengkonsepsikan konsep keindahan dalam kesusasteraan Melayu tradisional. Muhammad Haji Salleh mengemukakan konsep keindahan menerusi teori *Puitika Sastra Melayu*, manakala Braginsky mengemukakan idea-idea tentang konsep keindahan menerusi bukunya yang berjudul *Erti keindahan dan keindahan erti*.

Konsep keindahan dalam kesusasteraan Melayu menurut Braginsky

Braginsky seperti yang dinyatakan sebelum ini merupakan sarjana asing yang paling banyak membicarakan aspek keindahan dalam kesusasteraan Melayu tradisional. Terdapat tiga buah penulisan beliau yang berkait dengan persoalan keindahan dalam karya kesusasteraan Melayu tradisional seperti *The concept of beautiful (indah) in Malay Classical literature and its Islamic roots* (1979,1993), *Erti keindahan dan keindahan erti dalam kesusasteraan Melayu klasik* (1994) dan *Yang indah, berfaedah dan kamal: Sejarah Sastra Melayu abad ke- 7 – ke-19* (1998). Kajian-kajian yang dilakukan itu telah menemukan Braginsky kepada teori keindahan kesusasteraan Melayu tradisional.

Permasalahan kajian Braginsky bertitik tolak pada tanggapan bahawa keindahan merupakan istilah pokok dalam sistem estetika kesusasteraan Melayu. Walau bagaimanapun, bukti, keterangan atau takrifan yang boleh menyokong tanggapan dan istilah indah itu (Braginsky,1994:18). Hasil dapatannya menunjukkan, perkataan elok dan indah mempunyai perbezaan makna (Braginsky,1994:22). Hal ini menjelaskan, konsep indah dalam kesusasteraan Melayu tradisional dari segi makna semantikanya bukan semata-mata bergantung kepada istilah `indah`, sebaliknya bergantung juga kepada beberapa istilah lain yang semakna dengan istilah indah, seperti elok, bagus, baik dan menarik.

Menurut Braginsky, penggunaan istilah `indah` dalam karya kesusasteraan tradisional lebih menitik berat aspek luaran, sebaliknya `elok` menekankan aspek dalaman yang hakiki dan tersembunyi (Braginsky,1994:25). Berasaskan dapatan itu, beliau merumuskan,

keindahan yang mengambil pengertian `indah` dan `elok` memberi faham bahawa, keindahan dalam kesusasteraan Melayu tradisional berpunca daripada potensi kreatif Ilahi atas Kudrat-Nya. Kudrat tersebut menyebabkan keindahan Mutlak-Nya (jamal), dan keindahan Mutlak ini termaktub dalam keindahan benda dan hal duniawi (indah luaran). Berdasarkan sifat-sifat immanen (berbagai-bagai ragam) makna keindahan dalam kesusasteraan Melayu tradisional juga membawa pengertian luar biasa, ajaib dan temasya (Braginsky,1994:26).

Braginsky juga merumuskan, keindahan juga merupakan sesuatu yang beranekaragam atau berbagai-bagai, dan sifat anekaragam ini pula menurut Braginsky adalah teratur dan harmoni. Keanekaragaman ini berkait pula dengan kegharibannya. Oleh kerana itu, keanekaragaman itu menjadikan sebuah benda indah sangat luar biasa (Braginsky,1994:26). Dengan dapatan ini, Braginsky percaya bahawa ciri-ciri keindahan yang diperoleh berasaskan makna simantik `indah`, makna `indah` yang bersifat immanen dan keanekaragaman itulah yang menjadi akar maknawi keindahan dalam kesusasteraan Melayu lama. Takrifan keindahan dalam tradisi Melayu yang dirumuskan ini sepenuhnya sesuai dengan definisinya yang terdapat dalam dunia Islam secaranya amnya (Braginsky,1994:27). Bagi menyokong pendapat beliau, Braginsky menurunkan contoh beberapa orang tokoh pemikir Islam yang membincangkan soal keindahan seperti al-Ghazali, Ibnu Kaldum dan Abd al-Karim al-jili.

Jelasnya, Braginsky memberikan taktif konsep keindahan kesusasteraan Melayu lama berdasarkan makna simantik dan immanen `indah` dan bergantung sepenuhnya kepada deksripsi-deskripsi yang terdapat dalam teks yang menggambarkan sifat indah itu. Sangat menarik, kerana Braginsky berjaya membuktikan idea struktural Yu Tynyanov dapat menemukan konsep keindahan sastera Melayu dan menghubungkan dengan Islam. Namun begitu, konsep ini dikemukakan dari sudut pandangan teori yang hanya percaya kepada aspek tekstual, iaitu berdasarkan makna semantik istilah `indah` dan deskripsi-deskripsi yang terdapat di dalam teks. Ini kejayaan strukturalisme mencipta makna berdasarkan hanya kepada hubungan-hubungan tekstuali. Di sinilah kelemahan pendekatan strukturalisme sekiranya hasil kajian ini mahu dianggap sebagai teori yang berjaya mengemukakan konsep keindahan dalam kesusasteraan Melayu dengan kaedah yang boleh dipertanggungjawabkan, yakni sesuai dengan roh kemelayuan dan keislaman yang menjadi teras keindahan sastera Melayu itu sendiri sebagaimana yang didakwa oleh Braginsky.

Konsep keindahan dalam kesusasteraan Melayu berdasarkan idea puitika Muhammad Haji Salleh

Buku *Puitika Sastra Melayu* (2000) merupakan lanjutan idea awal yang terangkum dalam buku *Puitika Sastra Melayu: Satu Pertimbangan* yang buat pertama kali diterbitkan oleh Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia pada tahun 1989. Kegigihan Muhammad Haji Salleh menekuni usaha penyelidikan ini merupakan satu usaha menemukan keperibadian sastra Melayu dari pandangan dunia Melayu sendiri. Muhammad menyakini bahawa tanggapan yang diberikan terhadap sastra Melayu dan masyarakatnya berasaskan perspektif ini adalah yang paling sesuai dan paling dapat dipertanggungjawabkan. Malah beliau menegaskan, 'kita akan bersalah sekiranya kita mengukurnya dengan ukuran Barat' (Muhammad Haji Salleh, 2000:x).

Hasil analisis terhadap genre pantun dan hikayat, Muhammad memperhitungkan rumus-rumus yang dapat membina satu kerangka yang dapat memperjelaskan erti dan konsep keindahan sastra. Daripada genre pantun, Muhammad menemukannya enam konsep yang menerbitkan keindahan. Enam konsep tersebut terletak pada makna yang dipadatkan, makna dan saranan yang dikiaskan, makna dalam dua dunia, bentuk yang berimbangan, muzik bahasa dan kesesuaian dengan keadaan.

Menurut Muhammad, yang dipadatkan itu ialah hasil seni yang memungkinkan pengalaman dunia yang besar, yang mengambil jangka waktu yang panjang, pergerakan fikiran yang perlahan atau berlarutan yang akhirnya disimpulkan hanya dalam beberapa citra, baris dan perkataan (Muhammad Haji Salleh, 2000:241). Keindahannya terletak pada kekuatan bahasa yang mampu merumuskan citra yang luas dan banyak menjadi padat dan sedikit, tetapi dipersembahkan dengan cara dan gaya yang sangat indah. Keindahan gaya dan teknik ini pada Muhammad memunculkan makna dan kebijaksanaan (Muhammad Haji Salleh, 2000:242). Beliau menambah, citra-citra (keindahan) ini telah diperhebat, dihaluskan atau dicantikkan lewat cita rasa estetik pengarangnya yang mengolah kembali, menyusun urutannya atau mencabutnya daripada kenyataan untuk disalut dengan bedak imaginasi. Kebijaksanaan orang Melayu yang terjelma dalam pengolahan teknik dan gaya yang indah tidak hanya ditemui oleh Muhammad dalam pantun, tetapi juga dalam genre puisi tradisional lain seperti peribahasa, perbilangan, pepatah dan episod-episod dalam cerita hikayat (2000:243).

Selain makna yang dipadatkan, Muhammad juga mengesan sumber keindahan pada strategi pemaknaan yang dianggap canggih serta strategik menggambarkan secara halus sesuatu citra dan makna. Citra dan makna yang terkesan daripada strategi ini sangat jelas dan mengesankan, sampai kepada khalayak dengan cara yang halus tanpa meninggalkan kesan luka di hati. Citra dan makna tersaran oleh kelicikan strategi mainan dan kiasan bahasa yang berjaya menyembunyi tajam sembilu dan kerasnya rasa. Di situlah tergambar kecantikan berbahasa dan berbudi dalam karya-karya puisi Melayu tradisional.

Strategi pemaknaan ini menjadi lebih berkesan dengan kebijaksanaan membentuk talian makna pada kata-kata yang terpilih, halus, peka dan matang sahaja yang digunakan. Pernyataan citra secara langsung menurut Muhammad, sering merosakkan sifat kehalusan pantun Melayu. Hal ini sama sekali tidak ditemui dalam binaan pantun, malah semacam 'ditetapkan' rupa bentuk bahasa dan gaya pantun seharusnya indah dan cantik begitu. Keindahan juga menurut Muhammad, terhasil daripada keselarasan makna kesan daripada keharmonian saling hubung nilai yang datangnya dari dua dunia, iaitu dunia alam sekitar dan dunia alam manusia. Muhammad percaya bahawa, meskipun alam dua alam ini terbahagi dua, namun pertautan antara keduanya melengkapkan satu kewujudan yang sama (Muhammad Haji Salleh, 2000:250). Hal ini dibukti oleh Muhammad pada struktur binaan pantun yang menghadirkan pembayang dan maksud. Pembayang lazimnya mendokong objek yang diambil dari dunia alam sekitar, manakala maksud pula mendokong citra alam manusia. Pertautan citra dua dunia ini mewujudkan keseimbangan atau keadaan saling lengkap melengkapi antara manusia dan alam sekitar, antara dunia luaran dan dalaman dengan perantaraan perasaan dan fikiran manusia (Muhammad Haji Salleh,2000:252).

Daripada pantun juga, Muhammad menemukan sumber keindahan terutama diksi yang distruktur dalam bentuk yang seimbang dari segi jumlah perkataan yang dipilih dan digunakan dalam baris-baris pantun. Muhammad percaya, perkataan yang digunakan dalam setiap baris mempunyai pasangannya yang tepat dan jumlahnya pula sekata atau sama ukur dengan jumlah perkataan yang tidak berlebihan atau berkurangan. Muhammad percaya, kesempurnaan ukuran ini tidak hanya dapat dilihat pada rukun sintaks, tetapi juga juga dalam bentuk silogisme (2000:253). Muhammad merumuskan kepelbagaian kata dan nada yang berbeza yang memberi pasangan, imbang atau

lawannya meninggalkan kesan keindahan yang tinggi pada pantun, dan itulah salah satu sebab pantun itu terus hidup subur hingga ke hari ini (2000:254). Jelasnya, unsur kesamarataan telah mengekalkan bukan sahaja kehidupan pantun, tetapi menjamin pantun itu kekal dalam sifat indahnya sampai sekarang.

Muhammad juga yakin bahawa keindahan pantun berakar dalam muzik bahasa, malah beliau percaya pantun adalah genre puisi yang paling dekat dengan muzik bahasa (2000:255). Terdapat dalam pantun, jaringan bunyi yang rumit, jalinan dan mainan bunyi vokal dan konsonan yang kompleks, dan bunyi-bunyi ini menurut Muhammad bergema, bersahut-sahutan serta berulang-ulang dalam seluruh bait pantun, terutama dalam pantun yang jelas sifat sama ukurannya (2000:255). Daripada dan interaksi pelbagai rupa bunyi dan nada inilah yang telah menciptakan irama dengung dalaman dengan gaya tingkah-meningkah dan sahut bersahutan. Bagi Muhammad, ciri-ciri ini menjadikan muzik dalam pantun sangat unggul dan canggih yang akhirnya menimbulkan kehairanan serta keghairahan khalayak yang mendengarnya.

Nilai keindahan juga terletak kepada penyair atau pengarang itu sendiri. Pengarang Melayu era tradisional dilihat oleh Muhammad sebagai manusia yang sangat bijak, memahami konteks dan suasana. Oleh itu, mereka menukulkan sesebuah pantun dengan kadar yang sangat munasabah, patut dan sesuai dengan keadaan. Puisi yang dihasilkan dengan cara ini tidak janggal dan kesannya pula manis dan sedap didengar.

Berasaskan kepada enam unsur yang diselidiki pada genre puisi, khususnya pantun, Muhammad sebenarnya ingin memberitahu bahawa, akar keindahan sastra Melayu banyak bertunjang padan genre pantun. Penemuan ini pada satu sudut mendokong idea teori awal tentang keindahan sastra Melayu tradisional. Keindahan dalam pantun seolah-olah memberi wajah awal konsep dan erti estetika sastra Melayu tradisional. Meskipun begitu, bagi melengkapkan tanggapan awal ini, Muhammad memperhalusi pula karya-karya Melayu tradisional dalam genre prosa. Muhammad sendiri sedar estetika pantun tidak dapat mewakili seluruh estetika sastra, kemudian digalinya keindahan dalam hikayat (Mana Sikana, 2005:29). Muhammad sendiri mengakui akan berlaku kepincangan kiranya, standard keindahan yang diasaskan kepada genre pantun sahaja digunakan. Oleh itu, menurut Muhammad, pendekatan terbaik ialah meneliti hikayat-hikayat itu sendiri untuk bukti ciri keindahan atau yang dimanifestasikan melalui karya-karya itu (Muhammad Haji Salleh, 2000:259).

Daripada teks hikayat, Muhammad menemukan enam unsur penting yang mendasari keindahannya. Enam unsur tersebut ialah menceritakan kehidupan, mengajar dan membimbing khalayak, dunia pengalaman yang dirundung kesusahan, kesedihan dan kesengsaraan, keaslian, cerita yang bersifat episodik, perasaan takjub dan hairan kepada dunia magis serta unsur dramatik.

Karya kesusasteraan Melayu tradisional dianggap indah oleh Muhammad kerana sifat didaktiknya. Daripada sifat didaktif itu terkesan faedah dan manfaat yang akan diperolehi oleh orang-orang Melayu ketika itu. Menurut Muhammad, sastera Melayu itu menjadi wadah untuk semua hal dalam kehidupan orang Melayu. Kitab-kitabnya mengandungi suatu kepustakaan ilmu tradisional (Muhammad Haji Salleh, 2000:264). Antara ilmu tersebut ialah ilmu binatang, ilmu firasat, ilmu perdukunan dan perubatan, ilmu bahasa, ilmu hisab, ilmu tanaman, ilmu bedil, ilmu pertukangan, ilmu birahi dan lain-lain lagi. Kepelbagaian ilmu ini menggambarkan keluasan dan ketinggian manfaat yang diperolehi oleh bangsa Melayu, dan di situlah kebergunaan, kecantikan dan keelokan karya itu terpancar sebagai sumber yang menampakkan nilai dan kualiti estetikanya. Menurut Muhammad, hanya karya yang dapat membawa pelajaran atau teladan yang dapat dianggap indah atau indah-indah, yang tidak mencapai tujuan begitu dengan sendirinya tidak mencapai puncak keindahan sastera (Muhammad Haji Salleh, 2000:265).

Secara umum dapat disimpulkan, Muhammad mengaitkan keindahan itu dengan tujuan karya. Inilah yang menjadi teras cerita-cerita hikayat Melayu yang dikaji Muhammad. Tanggapan Muhammad membenarkan tanggapan yang sudah diterima umum dalam tradisi sastera Melayu tentang makna sastera yang difahami maknanya daripada bahasa Sanskrit. Sas dalam bahasa sanskrit membawa maksud mengajar dan mendidik dan tra merujuk kepada sarana atau juga membawa maksud menyampaikan pengajaran.

Karya hikayat juga menampilkan unsur-unsur kedukacitaan atau nestapa dalam kebanyakan ceritanya. Watak-watak utama cerita dilanggamkan dengan citra nestapa sebagai salah satu ciri emosi yang penting bagi menampilkan perasaan bangsanya. Muhammad percaya pengarang pada ketika itu secara sedar mensasarkan emosi dukalara dan nestapa ini dalam penceritaannya. Selain daripada susunan baris, peristiwa dan alur cerita, watak dan bahasa sasteranya, Muhammad juga percaya, perlukisan citra dukalara di tangan pengarang berjaya meninggalkan kesan rasa yang menyentuh jiwa manusia dan

menimbulkan rasa kasih (indah) dalam hati. Pengarang menurut Muhammad (2000:269);⁴ menggali jauh ke rongga kewujudan atau ke lubuk penderitaan bangsanya renungkan kaedah serta cara untuk mengalaminya dan seterusnya cara untuk megisahkannya. Dengan berbuat demikian dia (pengarang) juga berharap dapat mengangkat perasaan awal atau mentah ini ke peringkat seni, agar kehidupan (dalam transformasi sasteranya) dapat dialami secara seni’.

Muhammad memperturunkan contoh suara Hang Jebat sewaktu membaca hikayat di hadapan raja. Raja menyifatkan suara Hang Jebat terlalu manis seperti buluh perindu. Suara Hang Jebat juga memberi kesan rasa pilu dan rawan dan barang siapa yang mendengarnya akan menjadi kasih hatinya. Cerita memang banyak yang dilagukan oleh pencerita pada ketika itu. Menurut Harun Mat Piah et al, (2000), penceritaan yang dilagukan secara sedihlah yang menjadi pilihan ramai, kerana khalayak diusap oleh kerawanan yang manis, sehingga maksud derita menjadi pengalaman estetik yang sangat indah. Muhammad membahagikan nestapa kepada dua jenis iaitu, nestapa yang terjadi akibat sumpahan dewa-dewi dan nestapa yang diakibatkan oleh tipu helah manusia. Nestapa yang muncul daripada pelbagai sumber, memainkan peranan pentingnya sebagai guru yang membawa teladan perbandingan dan juga penawar (Muhammad Haji Salleh, 2000:289).

Keindahan kesusasteraan Melayu tradisional pada tanggapan Muhammad juga berkait dengan keaslian pemunya cerita. Dalam konteks cerita hikayat Melayu pemunya cerita disebut sebagai orang dahulu kala, orang tua-tua dan pengarang asal atau yang pertama. Cerita yang bersumberkan daripada pengarang atau pemunya cerita yang pertama adalah bersifat asli. Menurut Muhammad, pengarang pertama itu berada pada sumber pengetahuan, dan dialah yang bijaksana, kerana kebijaksanaan yang dikutip untuk kita itu juga diambil dari zaman awal (Muhammad Haji Salleh, 2000:289). Oleh kerana itu, Muhammad percaya bahawa, yang dianggap indah itu ialah hasil pengarang pertama, dan yang pertama itu jugalah yang tulen tanpa tambahan atau kurangan yang menyebabkan cerita itu tidak lagi asli.

Daripada karya hikayat, Muhammad menemukan unsur keindahan pada susunan cerita yang bersifat episodik. Susunan cerita menjadi indah kerana disusun berasaskan episod-episod cerita. Setiap episod ini juga secara relatifnya agak lengkap dan agak bebas dalam dirinya (Muhammad Hj Salleh, 2000:293). Berkait dengan sifat episodik cerita ialah seni persembahan. Muhammad percaya, kebanyakan cerita hikayat dipersembahkan secara dramatik. Seni dramatik ini

mendominasi keseluruhan pergerakan cerita. Cerita lazimnya dimulakan dengan sedikit mukadimah, kemudian terus bergerak dengan aksi watak. Babak-babak cerita sering mendebarkan dan bergerak pantas. Persembahan seni cerita secara episodik ini dianggap oleh Muhammad sangat lumrah dan padat dalam cerita-cerita hikayat Melayu. Inilah identiti yang memperlihatkan keunikan (keindahan) sastera Melayu tradisional.

Unsur terakhir yang ditemui Muhammad dalam analisis terhadap karya hikayat ialah perasaan takjub atau hairan kepada perkara magis. Aspek kesaktian dan keajaiban sering menampilkan citra kekaguman dalam diri manusia. Menurut Muhammad, dua aspek ini menawarkan kepada masyarakat Melayu suatu dunia luar biasa yang mengandungi pelbagai tanda yang mendeskripsikan kebaikan, kehebatan dan kebesaran watak-watak yang menjadi sanjungan mereka. Kuasa magis tradisional ini mengubah sekitaran cerita menjadi semacam syurga (Muhammad Haji Salleh, 2000:299). Demikianlah, tanggapan Muhammad terhadap konsep estetika dalam kesusasteraan Melayu tradisional. Berasaskan genre puisi dan prosa Melayu tradisional yang dipilih, Muhammad menemukan dua belas ciri yang dapat mengkonsepsikan estetika kesusasteraan Melayu tradisional itu sendiri. Dua belas ciri ini dibuktikan daripada pelbagai teks, situasi dan deskripsi yang dapat meneguhkan tanggapannya. Meskipun demikian, tanggapan ini tidak dapat lari daripada pandangan, kritikan dan komen yang muncul selepas itu. Ramai sarjana Melayu di Malaysia yang telah membicara, mengulas dan mengkritik tanggapan Muhammad ini seperti Mohd Affandi Hassan, Mana Sikana, Ahmad Kamal Abdullah, Sohaimi Abdul Aziz, Mohamad Mokhtar Hassan dan Anwar Ridhwan.

Perbandingan Perspektif Braginsky dan Muhammad memahami keindahan dalam kesusasteraan Melayu

Menghalusi hasil kajian Muhammad Haji Salleh dan Braginsky, dapat dirumuskan bahawa konsep keindahan yang diketengahkan berakar kuat pada nilai-nilai jati diri bangsa Melayu itu sendiri, di samping bergantung kuat pada pengaruh Islam yang datang kemudiannya. Memandangkan pendekatan yang digunakan dalam kajian ini berbeza, maka hasilnya juga berbeza, meskipun pada tempat-tempat

tertentu dapatan hampir sama. Contohnya, dalam hal sifat keindahan yang beranekaragam, kedua-dua pengkaji bersetuju dengan ciri itu sebagai salah satu unsur yang melengkapi makna keindahan dalam kesusasteraan Melayu tradisional. Namun, terdapat julat yang jauh apabila pengkaji berkenaan membuat rumusan. Braginsky cenderung menyatakan, keindahan dalam kesusasteraan Melayu berteraskan potensi Ilahi dan menepati unsur-unsur keindahan sebagaimana yang dikemukakan oleh tokoh-tokoh pemikir Islam terdahulu, manakala Muhammad Haji Salleh merumuskan, keindahan dalam kesusasteraan Melayu lebih besar dipengaruhi oleh kekuatan dan kehebatan bangsa Melayu sendiri. Bukan sahaja tanda-tanda tulisan di kertas yang diutamakan, tetapi segala manifestasi lainnya juga diambil kira – bahasa badani, topeng, mantera, doa iluminasi, garisan, warna, susunan halaman dan juga barisnya (Muhammad Haji Salleh, 2000:347). Menurut Muhammad, teks Melayu membawa konsep yang lebih luas dan luwes daripada konsep konvensional Eropah. Muhammad lebih menyakini bahawa konsep keindahan lebih hampir dengan perasaan duka, rawan dan nestapa, kerana duka itu filosofis dan mendalam. Sifat bangsa Melayu yang disuruh merendah diri tidak memberi banyak pilihan kepadanya selain merenung kesusasteraan serta nasib malangnya (Muhammad Haji Salleh, 2000:347).

Paling ketara kekurangan daripada hasil kajian ini ialah pernyataan-pernyataan yang mengaitkan konsep keindahan dalam kesusasteraan Melayu tradisional dengan Islam. Muhammad tidak begitu memberatkan persoalan ini, meskipun dari sudut sejarah telah diakui agama Islam meninggalkan kesan paling besar terhadap kesusasteraan Melayu tradisional. Apa yang nyata, ketara daripada hasil kajian ini ialah, pengkaji tidak banyak merujuk kepada sumber agama dan sarjana Melayu tempatan, sebaliknya lebih banyak merujuk kepada tokoh-tokoh pemikir Barat, jauh sekali daripada mengemukakan nas-nas al-Quran dan hadis bagi mempertahankan hujah. Dalam hal ini, Ahmad Kamal Abdullah dalam pernyataannya terhadap teori puitika ini menyebutkan; ‘Apabila Muhammad Haji Salleh menderetkan terlalu banyak rujukan terhadap kajian Barat dan menyentuh keislaman ala kadarnya sahaja, saya menjadi tertanya-tanya apakah beliau benar-benar sudah kembali kepada akar Melayu-Islam untuk mendari dasar estetik Melayu yang sebenarnya?’.

Rujukan terhadap pemikiran sarjana Barat dan Islam yang menjurus kepada seni dan sastra Islam tidak diberi perhatian, sekali lagi beliau meninggalkan pembicaraan yang dilakukan oleh Ismail

al-Faruqi, Syed Muhammad Naquib al-Attas, S.H.Nasr, Ibn sina, al-Ghazali, polemik Shahnnon-Kassim Ahmad, pandangan Hashim Awang tentang Pengkaedahan Melayu, pendapat Siti Hawa Salleh, pandangan Muhammad Iqbal tentang Asrar-I-Khudi, Syeikh Muhammad Yusuf al-Makasari, Ali Hasymi, Ismail Hussien, Yusof al-Qardawi, pandangan Edward Said tentang sastera Islam, responsnya terhadap Takmilah Shafie Abu Bakar, pandangan Ibn Khaldun, Malek Ben Nabi sekurang-kurangnya dapat mengimbangi situasi bawahan apabila Muhammad Haji Salleh menyingkakan bahasanya tentang sastera Melayu-Islam yang mendominasi dunia Melayu Nusantara. Persoalan ini menjadi permasalahan yang amat penting dewasa ini. Sarjana Melayu tidak mungkin mengelakkan tanggungjawabnya sebagai sarjana Melayu-Islam kerana kebesaran sastera Melayu kini sebahagian besarnya bermakna kerana roh Islam yang menyinari danau dan lubuk kalbu sasterawan-sarjana Melayu di Nusantara, tanpanya kita kembali ke zaman jahiliah, walaupun Barat menyanjungi ketinggian 'estetikanya' (Ahmad Kamal Abdullah, dlm. Mohamad Daud Mohamd & Huszaidi Hussin, 2006:81-82)

Pernyataan Kemala ini menunjukkan bahawa konsep keindahan dalam kesusasteraan Melayu tradisional yang dikemukakan oleh Muhammad Haji Salleh kurang mengambil kira asas pembentukan hasil karya dan asas mula keindahan daripada sumber yang kurang tepat. Daripada pandangan Kemala ini juga cenderung menterjemahkan pengertian bahawa konsep keindahan dalam teori *Puitika Sastera Melayu* tidak menepati teras yang menumbuhkan kesusasteraan Melayu itu sendiri. Sebagaimana usaha yang dilakukan oleh sarjana lain seperti Siti Hawa Salleh, Harun Mat Piah, Shafie Abu Bakar, Mohd Affandi Hassan dan Hashim Awang, hasil kajian Muhammad Haji Salleh dan Braginsky boleh diterima sebagai sebahagian daripada penemuan yang membuka jalan ke arah penemuan rangkaian maklumat yang lebih terperinci bagi memperteguhkan tanggapan bahawa karya kesusasteraan Melayu tradisional sangat kaya dengan unsur keindahan. Keindahan itulah menjadi teras terpenting yang membina keperibadian kesusasteraan Melayu tradisional. Kehadiran agama Islam telah menjadikan kesusasteraan Melayu lebih terserlah nilai keindahannya dan menjadi teras yang mengungguli perkembangan kesusasteraan Melayu hingga ke hari ini. Penafian terhadap sumbangan dan jasa Islam dalam memperkukuhkan kesusasteraan Melayu dianggap oleh sebahagian sarjana Melayu di Malaysia seperti boleh mencatatkan persepsi terhadap nilai puitika Melayu itu sendiri, malah daripada satu

sudut ia bercanggah dengan dapatan beberapa kajian terdahulu sama ada oleh Hamka (1976) Braginsky sendiri (1993), Syed Muhammad Naquib Al-Attas (1968, 1972) dan Ahmad Kamal Abdullah (2000).

Rumusan

Dua buah kerangka konsep yang dibincangkan dalam kertas ini sebenarnya merupakan satu lontaran kepada khalayak bagi menilai legitimasi dan kebolehpercayaan tanggapan penteorinya menilai dan merumus konsep keindahan dalam kesusasteraan Melayu tradisional. Meskipun sumber kajian penteorinya terdiri daripada teks-teks Melayu tradisional, namun asas bagi memahami makna dan konsep keindahan dalam kesusasteraan Melayu sudah sedia terbentuk. Sebagai sebuah teori, idea dan konsepnya terdedah kepada pandangan dan kritikan baharu yang berusaha mengisi ruang yang tidak dapat ditampung oleh teori-teori awal tentang konsep keindahan kesusasteraan Melayu yang lebih komprehensif.

Dapatan kajian Braginsky menemukan hubungan yang signifikan antara tekstual teks dengan agama Islam sebagai teras utama yang mempengaruhi dan memancarkan keindahan manakala Muhammad Haji Salleh menemukan hubungan tekstual teks dengan warisan bangsa Melayu sebagai terasnya. Jurus pandang dua orang pengkaji ini menunjukkan terdapat tiga asas asas yang dominan iaitu warisan Melayu, tekstual teks dan unsur Islam yang mempengaruhi dan memancarkan keindahan dalam kesusasteraan Melayu.

RUJUKAN

- A. Teeuw. (1995). *Sastra dan Ilmu Sastra: Pengantar Teori Sastra*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Abdul Halim Ali. (2006) *Ikhtisar teori dan kritikan sastra: Barat dan Malaysia*. Tanjung Malim: Penerbitan Profesional Baharu.
- Adib Bisri Musthofa. (1999). *Tarjamah Shahih Muslim*. (Jilid 1). Kuala Lumpur: Penerbit Victory Agencie.
- Ahmad Kamal Abdullah. (2000), *Mengakrabi Symbolisme Dalam Puisi Islam di Malaysia 1970-1990 Menurut Teori Al-Nur Al-Ghazali dan Symbolisme*

- Sufi Javad Burbakhsh*, Kertas Kerja dibentangkan pada Seminar Teori Sastera Islam:Kaedah dan Penerapan. Di Hotel Renaissance, Palm Garden, Puchong, 26-28 September 2000.
- Braginsky. I.V.(1994) *Erti Keindahan dan Keindahan Erti Dalam Kesusasteraan Melayu Klasik*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Braginsky. I.V. (2000) *Perpaduan Etika dan Estetik Sastera di dalam Hikayat Melayu Zaman Islam*, kertas kerja dibentangkan pada Seminar Teori Sastera Islam: Kaedah dan Penerapan. Di Hotel Renaissance, Palm Garden, Puchong, 26-28 September 2000.
- Hamidah Abdul Hamid. (1995). *Pengantar Estetik*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Ismail Raji al-Faruqi. (1999). *Seni Tauhid* (terjemahan) Yogyakarta: Terbitan Yayasan Benteng Budaya.
- Mana Sikana. (1997). *Teori Sastera dan Budaya Dalam Kajian Akademik*. Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Mana Sikana. (2005). *Kesusasteraan Melayu Pascamoden*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Mohd Affandi Hassan. (1996). *Pendidikan Estetika Daripada Pendekatan Tauhid*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Mohamad Daud Mohamd & Huszaidi Hussin. (2006) *Rangkaian Pemikiran Dalam Sastera*. (Pngr). Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Mustafa `Abd Rahman.(1992). *Hadith 40: Terjemahan dan Syarahan*. Kuala Lumpur: Dewan Pustaka Fajar.
- Mustafa Abu-Sway. (2004). *Al-Ghazzaliyy: Kajian Epistemologi Islam* (terjemahan). Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Shafie Abu Bakar. (1997). *Teori Sastera Islam, dlm Mana Sikana,Teori Sastera dan Budaya Dalam Kajian Akademik*. Bangi. Terbitan Jabatan Persuratan Melayu, UKM.
- Sohaimi Abdul Aziz. (1998). *Rasa-Fenomenologi: Penerapannya Terhadap Karya A.Samad Said*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Sohaimi Abdul Aziz. (2003). *Sasterawan Negara Muhammad Haji Salleh:Pencari dan Pemikir*. Minden, Pulau Pinang: Penerbit Universiti Sains Malaysia.
- Syed Othman Syed Omar. (2000) *Estetika Islam Dalam Sastera Melayu*. kertas kerja dibentangkan pada Seminar Teori Sastera Islam: Kaedah dan Penerapan. Di Hotel Renaissance, Palm Garden, Puchong, 26-28 September 2000.